

ERŐS VILMOS

Az angol történetírás a huszadik században*

Az angol történetírás hosszú időn keresztül inkább csak követte az európai történetírás fő paradigmáit, bár kétségtelen, hogy számos, Európa-szerte ismert, tekintélyes képviselője volt korábban is, például Gibbon, E. Burke, Th. Carlyle vagy Macaulay. Érvényes ez a megállapítás alapvetően a 19. századra is, amikor a fő novum az ún. professzionális történetírás megjelenése volt, a maga intézményeivel (szakfolyóiratok, forrásgyűjtemények, szemináriumok, önálló történeti tanszékek létrejötte, számos rész tudomány kialakulása stb.)¹ és persze alapvetően politikai eseménytörténet-centrikus alapállásával, amit leginkább a történelem ún. *whig* interpretációja reprezentált. Ez a szerves angol alkotmányos fejlődést állította a középpontba, amelynek tetőpontja az 1688-as dicsőséges forradalom volt, s amely szerint az angol történelem egyfajta esszenciája a szabadságot mindenki számára biztosító, többnyire germán ősoktól örökölt intézmények fokozatos és organikus kifejlődése.² Ez a meglehetősen optimista felfogás jelentősen módosult a 19. század végén és a 20. század első felében. Ugyanakkor a 20. századi angol történetírás több olyan új jelenséget is mutatott (például a történetelmélet területén), amelynek folytán sok vonatkozásban elhalványult az említett követő jelleg, sőt számos területen úttörő lett az angol historiográfia. E vonatkozásokat vizsgálja az alábbi tanulmány.

A 20. századi angol történetírás bemutatását³ egy ismeretelméleti-filozófiai vitával kezdem, amely ugyan legintenzívebben a második világháború után (az ötvenes években) bon-

* Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalásból. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B.09/1/KONV-2010-007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Vö. ehhez részletesebben: Erős Vilmos: *A nyugat-európai (francia és angol) történetírás a XIX. században*. Valóság, 52. évf. (2009) 8. sz. 46–63.

² Minderre lásd Butterfield immár klasszikus munkáját: Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1931.

³ A 20. századi angol történetíráshoz lásd: Ausubel, Herman – Brebner, Bartlet J. – Hunt, Erling M. (eds.): *Some Modern Historians of Britain. Essays in Honor of R. L. Schuyler*. New York, 1951.; Gardiner, Patrick (ed.): *Theories of history*. Glencoe, The Free Press, 1959.; Meyerhoff, Hans (ed.): *The Philosophy of History in Our Time*. New York, 1959.; Finberg, H. P. R. (ed.): *Approaches to History*. London, 1962.; Hale, J. R. (ed.): *The Evolution of British Historiography (From Bacon to Namier)*. Cleveland – New York, 1964.; Elton, G. R.: *Modern Historians on British History, 1485–1945. (A Critical Bibliography, 1945–1969)*. London, 1970.; Halperin, S. Williams (ed.): *Essays in modern european historiography*. Chicago–London, 1970.; Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Cambridge, 1991.; *Történetírás Nagy-Britanniában. Beszélgetés R. J. W. Evansszel, az English Historical Review társzerkesztőjével*. (A beszélgetést készítette: Deák Ágnes) Aetas, 8. évf. (1993) 4. sz. 213–217.; Jenkins, Keith (ed.): *The postmodern history reader*. London – New York, 1997.; Lambert, Peter – Schofield, Phillipp (eds.): *Making*

takozott ki, de – kis túlzással – a század egészén átnyúlik, hiszen például Collingwood már a két világháború között kifejtette nézeteit. A vita egyes további tevékeny résztvevői pedig – például W. Dray – a történetelmélet legjelentősebb teroretikusai közé számítanak napjainkban is. A vita az angolszász történeti irodalomban az ún. asszimilációs (*assimilationists*) és autonomista (*autonomists*) álláspont közötti disputaként ismert.⁴ A vitában olyan kiemelkedő filozófusok és társadalomelmélettel foglalkozó teoretikusok vettek részt az egyik oldalon, mint Hempel, Popper, Passmore, E. Nagel vagy A. Danto,⁵ míg a másik oldal, a történelem védelmezői közül főként a Collingwood által megfogalmazott eszmékhez számos vonatkozásban kötődő P. Winch, W. Walsh, Louis Mink, illetve a már említett W. Dray⁶ nevét kell megemlítenünk.

Ez az asszimilációs-autonomista vita – mint szó esett erről – elsősorban ismeretelméleti jellegű volt, s a történettudomány, a történeti megismerés mibenléte körül forgott. Az ún. asszimilációs álláspont képviselői – akik nézetei között persze jelentős különbségek vannak – azt állították, hogy egységes, egyfajta tudományos modell létezik, amely mind a természettudományokban, mind a társadalomtudományokban (így természetesen a történelem-

history. An introduction to the history and practices of a discipline. London – New York, 2004.; Brocklehurst, Helen – Phillips, Robert (eds.): *History, Nationhood and the Question of Britain.* New York, 2004.; Bentley, Michael: *Modernising England's Past: English Historiography in the Age of Modernism 1870–1970.* Cambridge, 2005.; Jenkins, Keith – Morgan, Sue – Munslow, Alun (eds.): *Manifestos for history.* London – New York, 2007.; Tímár Lajos: *A brit társadalomtörténet-írás.* In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 2003. 125–152.; Cannadine, David (ed.): *What is History now?* New York, 2004.; Cannadine, David: *History in our time.* London, 1998.; Collini, Stefan: *English Pasts. Essays in History and Culture.* Oxford, 1999.; Anderson, Robert D.: *United Kingdom.* In: Porciani, Ilaria – Raphael, Lutz (eds.): *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession.* New York, 2010. 166–171. Az összefoglaló munkák közül továbbá Mirjana Gross, Georg G. Iggers, R. Lutz, Burrow és R. Kelley műveire utalnék. Ezek részletes bibliográfiai adataira lásd: Erős Vilmos: *A történetírás történet paradigmái.* In: Erős Vilmos – Velkey Ferenc (szerk.): *Történeti Tanulmányok XIX. „A historiográfia műhelyében”.* (A 2010. november 25-i, debreceni historiográfiai konferencia előadásai.) Debrecen, 2011. [2012.] 9–20.

⁴ A vitában közvetlenül nem vett részt, de nagyjából ebben az időszakban fogalmazza meg nézeteit E. Carr is. Carr, Edward Hallett: *Mi a történelem?* In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet.* Budapest, 2006. 1. köt. 176–190., 2. köt. 1125–1156. Carrhoz irodalom uo. I. 175–176. Szintén nem vett közvetlenül részt a vitában G. Barraclough és A. Bullock, de érdekesek és jellemzők a felvetéseik, ráadásul ők a háború utáni angol történetírás meghatározó alakjai. Barraclough, Geoffrey: *The Historian in a Changing World.* In: Meyerhoff: *The Philosophy of History,* 28–35., Barraclough, Geoffrey: *Universal History.* In: Finberg: *Approaches to History,* 83–109.; Bullock, Alan: *The Historian's Purpose.* In: Finberg: *Approaches to History,* 292–299.

⁵ A vitában részt vettek írásaiból számos megjelent immár magyarul is a Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet* című kötetben. Vö.: Nagel, Ernest: *A történelmi determinizmus.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. I. 650–672.; Passmore, John Arthur: *A történettudomány objektivitása.* In: *Történetelmélet,* 2. köt. 673–686.; Dray, William Herbert: *A cselekvések történeti magyarázatának újragondolása.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. 688–708.; Mink, Louis O.: *A történeti megértés önállósága.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. 710–730.; White, Morton Gabriel: *A történeti tudás alapjai.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. 732–766.; Walsh, William: *Kolligációs fogalmak a történettudományban.* In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. 768–781. Rövid leírás a szerzőkről és műveikről (ugyanakkor magáról a vitáról és háttéréről nem): Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet,* 2. köt. 649–650., 673., 687–688., 709–710., 731., 767–768.

⁶ Szintén ebből az időből származik és szintén a vita kontextusában értelmezendő: Winch, Peter: *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához.* Budapest, 1988.

ben is) érvényes. Ebben a mintát a természettudományok képviselik, s a történelem annyiban válik tudománnyá, amennyiben alkalmazkodik, asszimilálódik e módszerekhez. Leginkább persze a szociológia közelíti meg ezt a szcientista eszményt, s így egyértelmű, hogy a történelem tudományos jellegét a szociologisztikus, társadalomtudományos megközelítési mód biztosítja, de legalábbis a szociológiával való együttműködés. Az asszimilációs tézis egyik legpregnansabb megfogalmazója, Hempel 1942-ben jelentette meg az ún. átfogó törvényekről (*covering law*) értekező tanulmányát,⁷ amelyben cáfolni kívánta a hagyományos, historista és szellemtörténeti tézist, miszerint a történelem az egyedivel foglalkozik. Szerinte ugyanis a történelemben is megfogalmazhatók (és megfogalmazandók) olyan átfogó törvényszerűségek, átfogó képletek vagy modellek, amelyekbe az egyediségek, események szubszumálódnak, és ezek akár a jövő előrejelzésére is alkalmasak. Hogy melyek ezek a törvények, erről Hempel nem nyilatkozik; helyesebben, amit megemlít – például hogy az 5–6. századi népvándorlások és a 19. századi amerikai bevándorlás népszerűségében van valami közös, törvényben, képletben vagy modellben megfogalmazható –, részben trivialitások, részben azonnal megcáfolhatók, sőt maga Hempel is jelentősen gyengíti téziséit, mivel valószínűségekről beszél. Hempel később jelentősen módosított nézetein. Eszerint a történészek magyarázat helyett inkább magyarázatvázlatot (*sketch*) adnak, amely több tekintettel van az egyedi változatokra, az individuálisra is. Ez már lényegesen közelebb áll a történészi munka realitásaihoz, ugyanakkor Hempel alapjában véve élete végéig ragaszkodott 1942-ben kifejtett álláspontjához, s nem vonta azt vissza.⁸

Az asszimilációs tézis legvehemensebb megfogalmazója, amint erre részben már szintén történt utalás, Karl Popper⁹ volt, aki *A historicizmus nyomorúsága* és *A nyitott/nyílt társadalom és ellenségei* című munkáiban jelentette meg nézeteit. Popper a falszifikáció kontra verifikáció, illetve a módszertani individualizmus versus módszertani esszencializmus apóriái köré csoportosítva fejtette ki elméletét. Szerinte ezek alapján az igazi tudományos megismerés fő célja az ellentétes, rivális elméletek cáfolata, valamint az a törekvés, hogy elméletünknek ellentmondó, azt cáfoló érveket és bizonyítékokat keressünk, ami saját elméletünk további finomítására és pontosítására ösztökél. Popper mindezt társadalomelméleti teóriájával köti össze, amelynek lényege a nyitott társadalomról való elképzelés, ami a módszertani individualizmuson és így a kritikai racionalizmuson alapuló tudományos megközelítés ekvivalens feltétele, szociális kerete. Az ezzel ellentétes, tehát a módszertani esszencializmuson alapuló gondolkodásmódot Popper a historicizmushoz, Platónhoz, Hegelhez és Marxhoz köti, akik filozófiájukkal a zárt, tribalista társadalmak prófétái, s akik a valóság totális megragadására irányuló törekvéseikkel a modern totalitárius diktatúrák, így a fasizmus és a kommunizmus legfőbb előfutárai és megágyazói. Összességében így azután Popper, bár alapvetően csak a történetfilozófiákkal hadakozik, egy *par excellence* történet-

⁷ Vö.: Hempel, Carl Gustav: *Az általános törvények szerepe a történettudományban*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 452–463. Irodalom Hempelhez: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 451–452.

⁸ Vö.: Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Budapest, 2004. „A történeti igazság kérdései-elméleti viták” című fejezet.

⁹ Vö.: Popper, Karl Raimund: *A történetírás és a történelem értelme*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 745–760. Ugyanitt a 743–744. oldalakon rövid életrajz és művei, valamint magyar és idegennyelvű recepciójának ismertetése is olvasható. Hosszabb részlet „A historicizmus nyomorúságá”-ból: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 464–523. A korábbi marxista kritikákról lásd: Cornforth, Maurice: *A nyílt filozófia és a nyílt társadalom. Hogyan cáfolta meg Dr. Karl Popper a marxizmust?* Budapest, 1975.

ellenes, ahistorikus/antihistorikus pozíciót képvisel, s a történelemnek a szociológiában való feloldását propagálja.¹⁰

Popperrel homlokegyenest ellenkezik Robin G. Collingwood felfogása,¹¹ aki az ún. autonomista pozíció „*spiritus rectora*”, s bár a két világháború között fejtette ki nézeteit, az ötvenes-hatvanas évek autonomista érvelői alapvetően az ő nyomvonalán haladnak tovább. Az ún. autonomista pozíció fő tézise ugyanis az, hogy a történelem önálló tudomány (de legalábbis megismerési mód), amelynek tárgya és módszere gyökeresen elüt a természettudományokban használatostól, így a történelem tudományosságát egyáltalán nem a természettudományok módszerei garantálják, s nem kell feltétlenül szociológiává sem válnia. Collingwood főként *A történelem eszméje* című könyvében¹² fejti ki nézeteit, s pozíciója alapvetően Hegelhez kötődik, tehát ez lényegében a neohegelianus irányzat egyfajta manifesztauma. (Collingwood érvelésében egyébként Hegelhez kapcsolható a történeti jellegű érvelési mód is, hiszen könyvének nagy, sőt nagyobbik részét a korábbi nézetek számbavétele teszi ki, s olyan, a történelem autonómiáját körbejáró gondolkodókat vall elődeinek, mint Vico, Hegel és Benedetto Croce vagy a szintén angol Bradley.)

Collingwoodnak már alapvető kiindulópontja is Hegelhez kötődik, amennyiben annak lényege a természet és a történelem (Hegelnél szellem) közötti megkülönböztetés, mondván, a természet és a természettudomány a dolgokban rejlő állandóval, a dolgok természetével foglalkozik, ami általában a testek külső, fizikai mechanikai terminusaiban írható le. Az angol történész fő problémája azonban az, hogy az embernek nincsen természete, hiszen az időben konstituálódik, és alapvető ingrediense a változás. Így azután Collingwood fő kérdése: van-e valami igazság ez állandó változásban, vagy az csak valamiféle irány és cél nélküli alakulás? (Látható, hogy Hegel mellett Collingwood nézetei így akár a szintén neohegelianusnak is tekinthető Ortega-hoz is kapcsolódnak.¹³) Collingwood válasza: ez a változás, ami a történelem alapvető fluiduma, nem cél és irány nélküli, mert a múltban történt emberi cselekedetek (ami Collingwood szerint a történelem tárgya) fő jellemzője a gondolatiság, amely tulajdonképpen a dolgok, cselekedetek belső oldalát jelenti. Lényegében azután ez a belső oldal képezi a történelem, az emberi cselekedetek igazságát, azaz a dolgok, események, cselekedetek mögötti igazságra, a célra, jelentésre, értelemre (*Sinn*) való rákérdezés, ami a természettudományokban nonszensz, abszurd, hiszen ott nincs értelme a kérdésnek, hogy mit gondolt a kő, amikor leesett. Collingwood szerint azonban a történelemben ez alapvető, az emberi cselekedetek, a dolgok „értelmére” való rákérdezés, ami akár az egész történelemre nézve is feltehető, ahogy a történetfilozófiák esetében is. Ebből viszont már következik, hogy az angol történész-filozófus szerint a történelem mélyére való hatolásnak is nem a külső, akár előzetes feltételekből történő kauzális magyarázat az alap-

¹⁰ Ezt a pozíciót Popper a későbbiekben némileg árnyalja, de alapvető kiindulópontjait (például zsigeri Hegel-ellenességét) soha nem adja fel. Vö.: Popper, Karl Raimund: *A történetírás és a történelem értelme*, id. mű.

¹¹ Vö.: Collingwood, Robin George: *A történelem eszméje*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. I. 56–74., 672–685., 2. köt. 524–578. Részletes irodalom Collingwoodhoz: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 54–55. Legújabb példák: Burns, Robert M. Burns: *Collingwood, Bradley and historical knowledge*. *History and Theory*, 45. (May 2006) 178–203. A brit ún. neoidealizmushoz klasszikus immár: Dockhorn, Klaus: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte. Ein Versuch der Deutung ihres Verhältnisses*. Göttingen–Frankfurt–Berlin, 1954.

¹² Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Budapest, 1987.

¹³ Ortega y Gasset, José: *A történelem mint rendszer*. In: Ortega y Gasset, José: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1979. 145–223.

ja, hanem éppen az említett belső gondolatiság, az értelem, a jelentés feltárása, tehát tulajdonképpen a történelem „megértése”. Hangsúlyozni lehet, hogy mindez persze nem valamiféle misztikus, beleélő, intuitív módon történik Collingwoodnál, s nem is a pszichológia ennek az eszköze (mint Diltheynél), hanem ennek legfontosabb instrumentumai a források. Ezért is különbözteti meg Collingwood a történettudomány kialakulásának három periódusát: egyrészt az ollózó és ragasztó történetírást, amely feltétlen tekintélyként kezeli „forrásait”; másrészt a kritikai történetírást, amely különbséget tesz igaz és hamis forrás között, s az utóbbiakat elvetve, az előbbieket viszont úgyszintén tekintélyként elfogadva rekonstruálja a történelmet; harmadrészt viszont szerinte az az igazán tudományos történetírás, amely forrásait csak kiindulópontként, bizonyítékként (evidenciaként¹⁴) használja saját következtetéseknek, gondolatainak megfogalmazására. Mindezzel azután végső soron Collingwood szerint a történelem egyenlő a gondolatok történetével, s a történelmi munka lényege a gondolatok újragondolása, jelenben történő újraélesztésük és újraalkotásuk (*reenactment*).

Mindebből világosan következik, hogy Collingwood szerint a történelemnek egyáltalán nem kell szociológiává válnia ahhoz, hogy tudományos érvényű legyen. Másrészt felvetődik a történettudomány hasznának, „értelmé”-nek a kérdése is: Collingwood szerint ez semmiféleképpen nem lehet – mint Poppernél – a (mondjuk, társadalmi) haladás elősegítése, a külső viszonyok jobb megismerése, hiszen a történelemben az ember nem a külső dolgokat, hanem önmagát ismeri meg, s így a történelem lényegét tekintve az emberi önmegismerésnek, önmegértésnek egyik módja, ami viszont az emberi szabadság megvalósításának előfeltétele. (Ezzel Collingwood csatlakozik az általa felidézett és a történelem kifejezett autonómiáját sugalló/valló pozícióhoz, amely Vicotól és Hegeltől egészen Lukács Györgyig terjed, s amelynek meggyőződése Lukács szavaival élve: a természettudományok kérdése a dolgokban lévő „közös”-re és általánosra irányul, míg a történelem – Lukácsnál, Hegelnél a történelmi alapú filozófia – fő kérdése az emberben, a „nem”-ben lévő közösség feltárására irányul.

Mivel a természettudományokkal szemben, ahol a megismerés alapvető előfeltétele szubjektum és objektum megkülönböztetése, a történelem az emberiség saját alkotása, szubjektum és objektum nem válik szét egymástól, az ember önmaga történetének objektuma és szubjektuma is egyben, ami azután az emberi szabadság és az emberi autonómia, az erkölcs megvalósításának is legfontosabb előfeltétele. Ez pedig azt sugallja – amit Collingwood egyik legfontosabb szellemi elődje, B. Croce *expressis verbis* ki is fejt –, hogy a történetírás erkölcsi tevékenység, s Popper antihistorizmusával szemben mindenképpen történelempárti, sőt a történelem megismerését – tehát a történelem értelmére való rákérdezést is – a legmagasabbrendű emberi tevékenységként kell értékelni.¹⁵

¹⁴ Így azután az „evidencia” – Collingwood olvasatában – nem szokásos, magyarul is használt értelemben (nyilvánvaló stb.), hanem közvetlen angol jelentésében (*evidence*: bizonyíték) értendő.

¹⁵ Mint említettem, Poppernek Collingwood mellett számos bírálója volt. Itt mindenekelőtt Walsh, Peter Winch és Louis Mink felfogását szeretném kiemelni. Walsh az ún. kolligációs fogalmak bevezetésével kívánja felülírni a popperi módszertani individualizmust, szerinte ugyanis a történelmi fogalomalkotásnak alapvető sajátossága például az, hogy a vizsgált tárgytól, eseménytől, cselekedettől eltelt idő történelmét is látja már a történész, s ezt nyilván érvényesíti fogalomalkotásában, ilyenformán igenis rákérdez az egészre, azaz a jelentésre. Louis Mink mindezt a szinoptikus ítélet kategóriájával járja körül, szerinte alapvetően különbözik a történelmi tanulmány a természettudományostól például abban, hogy eredményei, megállapításai nem leválaszthatók, azaz nem összefoglalhatók a tanulmány végén, például tézisek formájában. A szinoptikus ítélet például a történelmi szintézisek megírásának is előfeltétele, hiszen ezekben (még a nőtörténet vagy a magánélet történet, tehát a *microstoria* keretén belül is) alapvetően szükséges az egészről kialakított – persze

Az ismeretelméleti vita mellett meg kell említeni az angol történetírás tárgyalásakor a híres történész-filozófust, A. Toynbeet¹⁶ is, akinek nézetei szintén jelentős hatást gyakoroltak az angol történetírás fejlődésére. Az ismeretelméleti vitában résztvevőkkel ellentétben Toynbee a történelem egészére s így menetének „értelmére” kérdez rá, ebben pedig a többek között Spengler által megfogalmazott ciklikus elméletekhez kapcsolódik. Így Toynbee szerint sem lineáris az emberiség történetének a fejlődése, hanem ennek alapja a különböző civilizációk története. E civilizációk kialakulását és belső fejlődésük további menetét az ún. kihívás és válasz (*challenge-response*) logika uralja, aminek lényege az, hogy a civilizációknak már a kialakulását is a különböző helyekről/területekről (földrajz, történelem, népesedés, lélektan) érkező kihívásokra adott válasz határozza meg. A válasz fő ágense egyfajta szellemi, teremtő és alkotó elit, amely a civilizációban betöltött vezető szerepét éppen az általa adott válaszok sikerének köszönheti, hiszen a civilizáció többségének, a tömegnek az alapvető tevékenysége a mimézis, azaz az alkotó/teremtő kisebbség értékeinek, normáinak, reguláinak az utánzása. Spenglerrel szemben Toynbee nem látja szükségszerűnek az európai civilizáció pusztulását. Szerinte ugyanis a korábbi birodalomalapító törekvések (például Nagy Sándoré vagy Napóleoné) vagy a történelmi vallások mint az emberiségnek egy a civilizációknál nagyobb, magasabb egységbe való integrálását célozták; ezek azonban kudarcot vallottak. A történelmi vallásokat ezért a politikai, birodalmi törekvéseknél sikeresebbeknek ítéli, s úgy gondolja, hogy korának fő feladatát – ami szerinte egy világcivilizáció kialakítása – a történelmi egyházak nyomdokain haladó új vallásnak kell megteremteni.

Toynbee nézetei rokoníthatók a szellemtörténeti pozícióval; hermeneutikus beállítottságú, elveti a haladás-gondolatot s általában a modernitást és az Európa-centrikusságot, gondolatrendszere egyfajta esztéticista, arisztokratikus és elitista jellegű, amelyben alig fedezhetők fel szociológiai szempontok, így a szocialitás gondolatai is másodrendűek.¹⁷

Az ismeretelméleti vita és Toynbee mellett a huszadik századi angol történetírás problémái akörül is csoportosulnak, hogyan valósult meg az ún. társadalomtörténeti paradigma az angol historiográfiában.¹⁸ E társadalomtörténeti iránynak már voltak bizonyos előzményei, a 19. századi kezdemények után elég csak Trevelyan vagy Namier munkáira utalni a

nyilvánvalóan nem hegeli vagy kanti – koncepció, s ilyen műveket – társadalmi-kulturális feltételek folytán is – nem úgy írunk, hogy a módszertani individualizmus értelmében falszifikálunk, tehát hipotézisünknek ellentmondó, azt cáfoló adatot keresünk, s utána korrigáljuk előző kijelentésünket. (Ez megtehető egy tanulmány esetében, de nem egy szintézisében). Lásd mindezekhez Walsh és Mink idézett cikkeit. A módszertani individualizmus kritikájára legújabban lásd: Forland, Tor Egil: *Mentality as a social emergent: can the Zeitgeist have explanatory power?* *History and Theory*, 47. (February 2008) 44–56.

¹⁶ Toynbee-hoz: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 686–687., illetve az ott megjelölt irodalom; részletek a *Tanulmány a történelemről* című műből: in: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 688–710.

¹⁷ Magyarul legújabban Toynbee-től: Toynbee, Arnold: *A vallás, ahogyan a történész látja*. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár: <http://www.hu/keletkultinfo/toynbee1.html>. Toynbee egyik legfontosabb követője, mint ismeretes, Samuel Huntington, aki – például az osztályharc, illetve a belső társadalmi konfliktusok helyett – a civilizációk összecsapásában látja korunk fő tartalmát. Vö. Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2005.

¹⁸ Lásd minderről az összefoglaló művek közül különösen: Iggers, Georg G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover–London, 1997.; Gross, Mirjana: *Von der Antike bis zur Postmoderne. Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

két világháború közötti időszakból,¹⁹ de az igazi áttörést a marxizáló-marxista irányzat, kitüntetetten a *Past and Present* folyóirat tevékenysége hozott. A folyóirat, amely ma már a társadalomtörténetnek az *Annales* vagy a *Geschichte und Gesellschaft* mellett a legjelentősebb orgánuma, az ötvenes években kezdett kialakulni, de alapítási dátumának 1952-t tekinthetjük.²⁰ A *Past and Present* fő reprezentánsai E. Hobsbawm, Ch. Hill, E. P. Thomp-

¹⁹ Megjegyzendő, hogy a századelőtől fogva (tehát a két világháború közötti időszakban is) az angol történetírásban mindenekelőtt a 19. századi örökség, tehát a politikai történet és a történelem whig értelmezése volt a domináns. Ennek jelentős, meghatározó képviselői Plumb, Gooch, Powicke, Temperley, Pollard voltak elsősorban. Társadalomtörténeti elemeket mindenekelőtt a munkásmozgalom és a marxizmus megjelenése hozott a századfordulón, például a Webb (Sidney és Beatrice), valamint a Hammond-házaspár történetírásában. A legjelentősebb esemény azonban az angol gazdaság- és társadalomtörténet kialakulásában 1929-ben következik be, amikor megalapítják az *Economic History Review* című folyóiratot. A gazdaság- és társadalomtörténet jelentős alakja volt már a folyóirat alakulása előtt is például Tawney, a folyóirat *spiritus rectora* azonban Clapham lett, később pedig olyan jelentős munkatársak léptek fel, mint Ashley és Habbakuk. Az angol társadalomtörténet egyik leginkább kiemelkedő képviselője azonban ekkor Lewis Namier volt, aki részint strukturalista, részint prozoprográfiai szempontból vizsgálta a 18. századi angol parlament összetételét, s nagy – de többnyire látens – vitákat folytatott Herbert Butterfielddel. Az utóbbi a történelem tudomány, s ezen részben a 19. századi pozitívizmus, részben a professzionális tanulságait, illetve eszközrendszereinek használatát értette. Trevelyan ezzel szemben (s itt világos, hogy jóllehet a következőkben őt az angol társadalomtörténet előzményeként tárgyaljuk, ég és föld a különbség az általa és például a Hobsbawm által művelt társadalomtörténet között) a történelmet az irodalom egy nemének fogta fel, s sokkal fontosabbnak tartotta a szépirodalmat, a narratív elemeket, mint a statisztikai táblázatokat vagy, mondjuk, a diplomatikában való jártasságot. A legújabb szakirodalom alapján fontos még megemlíteni, hogy ekkor jelennek meg – persze még csak elvétve – az első női történészek is az angol történettudományban, akik közül a főként gazdaságtörténettel foglalkozó Eileen Power emelkedik ki. Lásd mindezekre Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű; Colley, Linda: *Lewis Namier*. London, 1989.; Cannadine, David: *G. M. Trevelyan: A Life in History*. London, 1993.; McIntire, C. T.: *Herbert Butterfield: Historian as Dissenter*. New Haven, 2004. Namierről lásd még magyar szerzőtől: Borus György: *Namierism – The difficulty of understanding and teaching eighteenth century british history*. In: Rác István (ed.): *English Studies and the Curriculum*. Debrecen, 1997. 77–84. Namier főműve: *The Structure of Politics at the Accession of George III*. London, 1929. A Namier–Butterfield vitához lásd még: Owen, John B.: *Professor Butterfield and the Namier School*. *The Cambridge Review*, 79. (1985) 528–531. Eileen Power-hez lásd: Berg, Maxine: *A woman in history: Eileen Power 1889–1940*. Cambridge, 1996.

²⁰ Lásd mindehhez, valamint a modern (?) marxista történetíráshoz: Schoefield, Philip: *History and Marxism*. In: Lambert–Schoefield: *Making history, 180–192*. Thompsonhoz lásd: Johnson, R.: *Edward Thompson, Eugene Genovese, and Socialist-humanist History*. *History Workshop Journal*, vol. 6. (1978) 79–100.; Perkin, H. J.: *Social History*. In: Finberg: *Approaches to History*, 51–82.; Court, W. H. B.: *Economic History*. In: Finberg: *Approaches to History*, 17–50. Az ókortörténethez lásd: Finley, M. J.: *Aspects of antiquity. Discoveries and Controversies*. London, 1968.; Eley, G. – Hunt, W. (eds.): *Revising the English Revolution: Reflections and Elaboration on the Work of Christopher Hill*. London, 1988.; Eley, G.: *Marxist Historiography*. In: Berger, S. – Feldmer, H. – Passmore, K. (eds.): *Writing History. Theory and Practice*. London, 2003. 63–82. Magyar nyelven lásd különösen: Tímár: *A brit társadalomtörténet-írás*, id. mű.

son, G. Childe, R. H. Hilton, P. és B. Andersson,²¹ később Lawrence Stone és mások, kifejezetten baloldali, marxista elkötelezettségű történészek, akiknek a folyóirathoz köthető programja általában a történelem radikális, baloldali, tehát szerintük a társadalmi haladást elősegítő mozgalmainak a feldolgozása, illetve a történelem egyéb jelenségeinek ilyen szempontú megítélése (vö. Ch. Hill értékelését a levellerekről az angol polgári forradalomban²²), a munkásosztály történetének a felfedezése, sőt középpontba állítása (E. P. Thompson),²³ illetve általában a marxi ihletésű osztályharc gondolatának, tehát e társadalmi szuverenitás kivívásának a történelem átfogó értelmezési keretként való elfogadása.

Fontos módszertani eleme mindennek ugyanakkor a társadalomtörténeti paradigma melletti elkötelezettség, azaz szerintük a történelem fő szűzsége a társadalom (s nem a nagy egyéniségek), tehát a kollektív folyamatok története, amelyek közül például Erich Hobsbawm az urbanizáció, a társadalmi rétegződés, a belső migráció, az ún. fehérgalléros réteg kialakulását vagy a demográfiai problémákat emeli ki. Az angol társadalom- és gazdaságtörténetnek kedvelt terepe természetesen az angol ipari forradalom, illetve ennek különböző szakaszai, az újkori társadalmi átmenet (a feudalizmusból a kapitalizmusba) problémái (például Andersson), a *gentry* kérdés és az arisztokrácia (Lawrence Stone), például az arisztokrácia és a polgárság viszonyának kérdése, amelyen belül az egyik legérdekesebb jelenség a polgárságnak a nemesi értékek és mentalitás elsajátítására irányuló törekvése (refeudalizáció).²⁴

Természetesen nem csupán a *Past and Present* említett történészei jelentik a társadalomtörténeti orientációt, hiszen mellettük olyan jeles történészek és irányzatok, mint a történeti demográfia vagy a történeti földrajz, várostörténet képviselői, különösen P. Laslett vagy Wrigley²⁵ is megemlíthetők. Ennek a fajta történeti demográfiának is az a fő jellemzője, hogy nem nemzeti sorskérdéseket vizsgál, nem is mindig nemzeti keretekben tárgyalja, elemzi a demográfiai folyamatokat, hanem – részben a braudeli ikonhoz kapcsolódva – a demográfiai hosszú távú problémákat (házasodás, házasodási/háztartási modellek és szokások, betegségek járványok, család, családrekonstrukció) kvantitatív módszereket alkalmazva helyezi előtérbe. Laslett az egyik megfogalmazója például annak a tézisnek, misze-

²¹ Vö. például: Hobsbawm, Eric: *A történelemről és a történetírásról*. Budapest, 2006.; Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók*. Budapest, 1974.; Thompson, E. P.: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest 2007.; Anderson, Perry: *Az abszolutista állam*. Budapest, 1989.

²² Lásd még: Hilton, R. H.: *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London – New York, 1973.

²³ Vö. a 20. sz. jegyzettel.

²⁴ Az újabb angol (nem marxista) társadalomtörténet kiemelkedő alakjai továbbá A. Briggs, K. Thomas, Th. Zeldin, A. Macfarlane, D. Cannadine és Roy Porter. A nem kifejezetten marxista ihletésű társadalomtörténet fontos folyóirata már a hatvanas évektől a *History Workshop Journal*, amelynek szellemi atyja eredetileg Raphael Samuel, s fő célkitűzése a társadalomtörténetnek az antropológia, a mindennapi élet, illetve a film és a nőtörténet felé való kitérítése volt. Lásd mindehhez: Budd, Adam (ed.): *The Modern Historiography Reader (Western Sources)*. London – New York, 2009.; róluk lásd például: Pallares-Burke, Maria Lúcia: *The New History. Confessions and Conversations*. Cambridge, 2002. 31–49. (Asa Briggs), 80–105. (Keith Thomas), ugyanott mindkettőjük legfontosabb munkáinak részletezése is. Vö. magyarul például: Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete – Gutenbergtől az internetig*. Budapest, 2004.; Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest 1993.; az angol társadalom- és gazdaságtörténet megújulásához lásd még: Digby, Anne – Feinstein, Charles: *New Directions in Economic and Social History*. London, 1989.

²⁵ Vö.: Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem*. Budapest 1973.; Faragó Tamás: *Történet demográfia*. In: Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 302–340.

rint Nyugat-Európa házassági modellje a modernizáció során, a 16–17. században alakult ki, egyik fő jellegzetessége a házassági idő, így a gyermekvállalás kitolása, sőt a gyermekek számának korlátozása, illetve a különböző generációk együttélésének feloldódása a hivatás és a munka preferálásának jegyében. (Szemben Európa más területeivel – a Szentpétervár–Trieszt vonaltól keletre –, ahol a többgenerációs családmódel, a nagycsalád és a minél korábbi gyermekvállalás volt az alapvető.)

A társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve a történeti demográfiai iskolák mellett igen fontos szerepet játszik az angol történetírásban a több vonatkozásban Collingwoodhoz köthető s a társadalomtörténeti megközelítésekkel alapvetően szembenálló eszmetörténeti irányzat, annak is különösen az ún. cambridge-i iskolája.²⁶ Ennek az irányzatnak a megkülönböztető jegye a szociológisztikus megközelítéssel szemben a hermeneutikus pozíció (különösen kiemelendő a fogalmak és eszmék kontextusban történő elemzése és értelmezése); másrészt a történetírásban fontosnak tartják az erkölcsi kérdések, az egyéni felelősség kérdésének felvetését, ezért a társadalmi determináció helyett az emberi cselekedetek szabadságának tételezéséből indulnak ki, s alkalmanként a történetiségre, a hagyományra építő, konzervatív politikai alapállás jellemzi őket. Ennek az eszmetörténeti irányzatnak az ismeretelméleti vita autonomista pozíciójához való kötődése szinte megkérdőjelezhetetlen, s olyan alapvető reprezentánsait kell megemlítenünk, mint (még a korábbi, a két világháború közötti időszakban színre lépő generációból) Herbert Butterfield,²⁷ Oakeshott, I. Berlin vagy a későbbi generációból Pocock, Q. Skinner, J. Shklar, J. Dunn, R. Tuck, R. Scruton, illetve akár az ókortörténész Finley is.²⁸

Különösen ki lehet emelni például I. Berlin életművét és *Történelem és szabadság* című tanulmányát,²⁹ amelyben – a Vicoról és Herderről írott művével együtt – alapvetőnek tartja a történelemben a szükségszerűségekkel szemben az emberi cselekedetek szabadságának a posztulátumát mint az erkölcsi megítélés/állásfoglalás lehetőségének előfeltételét (amivel

²⁶ Magyarul vö.: Horkay Hörcher Ferenc: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. In: Horkay Hörcher Ferenc. (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997. 287–305.

²⁷ Vö.például: Butterfield, Herbert: *Moral Judgements in History*. In: Meyerhoff: *The Philosophy of History*, 228–249.; Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1931.; Butterfieldhez újabban: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű. Roppant jelentősnek gondolom Herbert Butterfield munkásságát. Butterfield alapvetően eszmetörténeti szemzőgből közelít a historiográfiai kérdésekhez, de nála ez meglehetősen egészséges arányban egészül ki a praktikum iránti érzékenységgel. Fő munkái átölelik a „whig” történetiszemlélet kritikáját, a 18. századi német történetírást, a kereszténység és történelem viszonyának taglalását, a III. György korabeli parlamenttel, illetve annak történeti megítélésével foglalkozó kérdéseket. Életének végén a modern európai historiográfia antik és Európán kívüli gyökereit elemezte. Butterfield kapcsolódott a nagy angol történészek vonulatához (Hume, Acton, Collingwood, Berlin), akik a történetírást mindenekelőtt erkölcsi tevékenységnek tartották. Nagyon pozitív szerepet tulajdonított a német historizmusnak (Rankének és a külpolitika elsőbbségének), illetve ennek kialakulásában a kései német felvilágosodásnak is.

²⁸ Lásd: Oakeshott, Michael Joseph: *A történeti tevékenység*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 1. köt. 77–97. Részletes irodalom róla uo. 75–76.; Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, 1995.; Quentin Skinnerhez lásd: Pallares-Burke: *The New History* 212–240. (uo. legfontosabb művei is). A politikai eszmetörténethez általában lásd még: Tuck, Richard: *History of Political Thought*. In: Burke: *New Perspectives of Historical Writing*, 193–205.; Brett, Annabel: *What is Intellectual History Now?* In: Cannadine: *What is History Now*, 113–131.

²⁹ Berlin, Isaiah: *Történelmi szükségszerűség*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 592–648. Részletes irodalom Berlinhez: uo. 590–592.

egyértelműen kapcsolódik Collingwoodhoz, sőt Crocéhoz is). Az eszmetörténeti iskola teljesítményei a koraújkori és újkori politikai filozófia elemzésének területén is kiemelkedők: elég csak a Montesquieu-ról, Locke-ról, Machiavelliről vagy a Herderről és Vicoról írott életrajzokra, illetve elemzésekre gondolni.³⁰

Bár nem minden vonatkozásban kapcsolódik az eszmetörténeti iskolához, de említésre méltó továbbá a nemzeti kérdéstről, a nacionalizmusról való diskurzus erőteljes jelenléte (illetve ennek kutatása) az angol történetírásban, már csak azért is, mert (mint egyes szerzők újabban bizonyítják), a nyolcvanas évektől egyfajta etnikai reneszánsz figyelhető meg az angol történetíráson belül, s a skótok, írek és walesiek (például Kenneth O. Morgan³¹) egyenesen a kelta újjáéledés/újjászületés keretében fogalmazzák meg történetírói programot.³² A nemzeti-nemzetiségi kérdés vizsgálatának jelentős hagyományai vannak persze az angol történetírásban – elég csak olyan nevekre gondolni, mint H. Seton-Watson, aki az Osztrák–Magyar Monarchia egyik legnagyobb kritikusa volt, így nézeteinek politikai következményei is kimutathatók.³³ De ki lehet emelni még például Georg Mosse háború után írott monográfiáját³⁴ is a 19. századi „völkisch”, etnikai forradalomról, amelyben a hitelezés legfontosabb eszmei előképét látja. A nacionalizmus-kutatások legjelentősebb teljesítményei azonban a hetvenes–nyolcvanas években jöttek létre, s olyan kiemelkedő képviselőket nevezhetünk meg, mint E. Gellner, A. Smith, B. Anderson, az említett Kenneth O. Morgan vagy a régi marxista E. Hobsbawm.³⁵ E kutatásoknak általában véve az a sajátosságuk, hogy nem politikatörténeti (mint Seton-Watsoné), de nem is eszmetörténeti fogantatásúak (mint Meineckéé), hanem vagy szociologisztikus szempontból közelítik meg témájukat (tehát a különböző nacionalizmusok és ezek funkciói összehasonlító elemzését célozzák és végzik el), vagy pedig rámutatnak a nacionalizmusok konstruált, képzeltek, csak a 19. századi nemzetállami fejlődéssel magyarázható eredőire. Kiemelhetjük a *par excellence* történész Benedict Anderson „Képzelt közösségek” (*Imagined communities*) című munká-

³⁰ Természetesen a háború után is tovább élnek a hagyományos politika- és hadtörténet korábbi műfajai, részben a második világháborús visszaemlékezésekben, amelyek ráadásul – bizonyos szempontból – egyfajta nemzeti retorikával, a brit nemzeti múlt, a birodalmi eszme glorifikálásával és monumentalizálásával, a hagyományos vallás erkölcsi értékek különös hangsúlyozásával, olykor egyenesen az angol felsőbbrendűség bizonyításával párosulnak. Vö.: Montgomery, Bernard Law: *Montgomery tábornagy emlékiratai*. Budapest 1981.; Churchill, Winston S.: *A második világháború*. 1–2. köt. Budapest, 1989.; Stapleton, Julia: *Sir Arthur Bryant and national history in Twentieth-century Britain*. Lexington Books, 2005. Alapvetően nem tekinthető modern szemléletű vagy társadalomtörténeti irányultságú műnek a kommunista Morton Magyarországon akkoriban sokat forgatott összefoglalása sem az angol „nép” történetéről, hiszen túlteng benne a politikum és az eseménytörténet. Morton, Arthur Leslie: *Az angol nép története*. 1–2. köt. Budapest, é. n. [1946]

³¹ Vö. hozzá: Morgan, Kenneth O. (ed.): *The Oxford History of Britain*. Oxford–New York, 1988.

³² Vö.: Berger, Stefan: *A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present*. In: *Journal of Modern History*, 77. (September 2005) Nr. 3.. 631–675.

³³ Minderre lásd például: Deletant, Dennis – Hanak, Harry (eds.): *Historians as Nation-Builders, Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*. London, 1989.

³⁴ Vö.: Mosse, Georg L.: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*. Frankfurt am Main, 1991.

³⁵ Vö. erre például: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford – New York, 1994.; Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, 2006.

ját,³⁶ amelyben részletesen elemzi, hogy a különböző (például kreol) nacionalizmusok kialakulásában milyen szerepe volt az adminisztratív feladatokat ellátó középosztályok hatalmi-legitimációs igényeinek, amelyeket azután a térképek, sőt a közgyűjtemények (múzeumok) felállításakor, illetve egyfajta saját nemzeti történelem megkonstruálásában is érvényesítettek.

Természetesen az angol történetírásból sem hiányoztak (és hiányoznak) a hagyományosabb jellegű megközelítések és kutatási irányok. Itt egyelőre csak a művészettörténeti kutatásokat és a valóban tradicionálisabb jellegű politikatörténetet kívánom megemlíteni. Az előbbi kiemelkedő reprezentánsai például Gombrich és Kenneth Clark,³⁷ az utóbbi fő művelői pedig a régebbi nemzedékből a Magyarországon is ismert MacCartney, illetve J. P. Taylor³⁸ (mindketten jelentős összefoglalásokat készítettek a Habsburg Monarchiáról), a Hitlerrel és a fasizmussal foglalkozó Trevor Roper és A. Bullock vagy a Sztálin kutató I. Deutscher.³⁹ (Szélesebb körökben ismertek D. Irving munkái, aki szélsőjobboldali elkötelezettsége folytán tagadja a náci koncentrációs táborok létezését.⁴⁰)

Meg kell említenünk végül az angol történetírásnak a posztmodernre, illetve a *linguistic turn*re való reakcióját.⁴¹ Ezen reflexió emblematikus cikke éppen a társadalomtörténet ve-

³⁶ Lásd az előző jegyzetet.

³⁷ Vö.: Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Budapest, 1978.; R. L. Gregory, R. L. – Gombrich, E. H. (szerk.): *Illúzió a természetben és a művészetben*. Budapest, 1982.; Clark, Kenneth: *Nézeteim a civilizációról*. Budapest, 1985.; Read, Herbert: *A modern szobrászat*. Budapest, 1971. Az angol művészettörténetíráshoz általában lásd: Rice, Talbot: *The history of art*. In: Finberg: *Approaches to History*, 157–174.

³⁸ Vö. például: Sisman, Adam: A. J. P. Taylor: *A Biography*. London, 1994.; erről bíráló és Taylorról remek összefoglalás: Cannadine: *History in our time*, 279–287.; Macartney Magyarországon legismertebb műve természetesen: Macartney, C. A.: *October fifteenth. A history of modern Hungary, 1929–1945*. Vol. 1–2. Edinburgh, 1961.

³⁹ Róluk lásd például: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű. Igen jelentős és ismert történések még ebben a tekintetben például A. Bullock, S. Runciman, Southern, Gillingham, Th. Zeldin, Trevor Roper, Chadwick. Vö.: Southern, R. W.: *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban*. Budapest, 1987.; Runciman, Steven: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 1999.; Chadwick, Owen: *A reformáció*. Budapest, 2003.; Chadwick, Owen: *The secularisation of the European Mind in the 19-th century*. Cambridge, 1975.; Zeldin, Theodore: *Társadalomtörténet és totális történet*. Világtörténet, új folyam, 1986. 3–4. sz. 41–52. A politikatörténethez lásd még: Bindoff, S. T.: *Political history*. In: Finberg: *Approaches to History*, 1–15.; Barraclough, Geoffrey: *Universal History*. In: Finberg: *Approaches to History*. 83–109.; Pedersen, Susan: *What is Political History now?* In: *What is history now?* 36–56. Szintén a politikatörténethez kapcsolható részben a második világháborúval és Hitlerrel foglalkozó nagyszámú angol irodalom. A részben már érintett Bullock, Taylor, Trevor Roper mellett lásd különösen: Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria, 1933–1945*. Oxford, 1975.; Kershaw, Ian: *Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich*. Stuttgart, 1980.; Kershaw, Ian: *1933: folytonosság vagy törés a német történelemben?* Világtörténet, 6. évf. (1984) 2. sz. 85–94.

⁴⁰ David Irvingről lásd: Southgate, Beverley: *History: What & Why? Ancient, Modern and Postmodern Perspectives*. London-New York, 1996. 153–158. (uo. részletes irodalom is); Lipstadt, Deborah: *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory*. London, 1994.; Shermer, Michael – Grobman, Alex: *Denying History: Who Says the Holocaust never Happened and Why Do They Say It?* University of California Press, 2000.

⁴¹ Vö.: Jenkins: *The Postmodern History Reader*, id. mű; Iggers: *Historiography in the Twentieth Century* (például The 'Linguistic Turn': The End of History as a Scholarly Discipline?) 118–133.; Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*. In: Bódy – Ö. Kovács: Be-

zető folyóiratában, a *Past and Present*-ben jelent meg Lawrence Stone tollából *A narratívítás újjáélesztése* címmel.⁴² Bár a szerző végső fokon nem teszi meg a posztmodern irányába a fordulatot, alapvetően mégis megkérdőjelezi az ún. tudományos, kvantitatív történetírás valóban „tudományos” voltát, s hangsúlyozza az elbeszélő, narratív, retorikus elemek nem is mindig lappangó továbbélését e szcientista művekben is. Lawrence Stone így felveti a történeteken alapuló történetírás – s ezzel párhuzamosan a mikrotörténet és a történelem alulról történő megközelítésének – jogosságát is. Ő maga azonban e fordulatot vonakodva tenné meg, ahogy az angol történeti gondolkodásban többen is (különösen Gertrud Himelfarb, Perez Zagorin, Elton, Hobsbawm)⁴³ megkérdőjelezi e fordulat legitimitását, de számos történész kifejezetten a posztmodern jegyében alkot. A posztmodern egyik jellegzetessége ugyanis például az ún. antropológiai fordulat, s aligha kétséges, hogy ebben a keretben értelmezhetők Peter Burke munkái,⁴⁴ aki részben teoretikusan is kiállt az ún. elbeszélő, relativista történetírás jogosultsága mellett, részint pedig például az újkori népi kultúra kutatásában a gyakorlatban is érvényesítette ezeket az aspektusokat. De ugyanebből a posztmodern szemszögből értelmezhető P. Gay munkássága,⁴⁵ aki részint felveti a történetírói munkák nyelvi, stilisztikai megformáltságának és meghatározottságának kérdését (*Style in History* című művében), részint a freudizmusnak a történelemre gyakorolt hatását és jelentőségét értelmezi.⁴⁶ Ugyanebben a mezőben helyezhetjük el Nira Yuval-Davis nőtörténeti és a *gender*, valamint a nemzet összefüggését teoretikusan is előtérbe állító munkáit,⁴⁷ Peter Brownnak a kora középkori szentkultuszt antropológiai szemszögből vizs-

vezetés a társadalomtörténetbe, 413–442.; valamint Roberts, Michael: *Postmodernism and the linguistic turn*. In: Lambert–Schofield: *Making history*, 227–240. (uo. részletes irodalom is).

⁴² Stone, Lawrence: *Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 900–919., Stonehoz irodalom: uo. 899–900.; Igers: *Historiography in the Twentieth Century* (a „Lawrence Stone and ‘The Revival of narrative’” című fejezet), 97–100.

⁴³ Hobsbawm, E.: *Az elbeszélő történetírás újraéledése*. In: A történelemről és a történetírásról, 210–216., Hobsbawm, E.: *Posztmodern az őserdőben*. In: A történelemről és a történetírásról, 217–226.. Eltonról lásd: Munslow, Alun: *The Routledge Companion to Historical Studies*. London – New York, 2006. 87–88.

⁴⁴ Vö.: Burke, Peter: *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése*. In: Gyurgyák–Kisantal: *Történetelmélet*, 2. köt. 934–946. (Burke-höz irodalom: uo. 932–933.); Burke, Peter: *History and Social Theory*. Cambridge, 1992. Lásd még: Pallares-Burke: *The New History*, 129–157.

⁴⁵ Vö.: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 197–198.; Prins, Gwyn: *Oral History*. In: Burke: *New Perspectives on Historical Writing*, 114–139.; Perks, Robert – Thomson, Alistair (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York, 1998.

⁴⁶ P. Gay munkásságáról lásd: Kelley, Donald R.: *Frontiers of History*. New Haven, 2006., passim. P. Gay természetesen inkább az amerikai történetírásnál tárgyalandó, ugyanakkor több fontos művét Angliában adták ki, tehát több tekintetben kifejezi az angol történetírás jellemző törekvéseit is. A történeti-kulturális antropológiai munkák közül megemlíthető Thomas Crump magyarul is olvasható műve a számok antropológiájáról. Ebben az eredendően matematikus Crump azt elemzi, hogy a különböző számrendszerek mennyiben alapulnak egyfajta történeti-kulturális s így antropológiai beállítottságon és kontextuson, s nem valamiféle általános, normatív matematikai elv és nyelv kialakítására törekszik, mint inkább az egyes számolási rendszerek mögött meghúzódó eltérő gondolkodási módok megértésére. Crump, Thomas: *A számok antropológiája*. Budapest, 1998.

⁴⁷ Yuval-Davis, Nira: *Nem és nemzet*. Budapest, 2005. A gender problémaköréhez lásd még: Stearns, Peter N.: *Gender and World History*. London – New York, 2000.; Wiesner Hanks, M. E.: *Gender in History*. Oxford, 2001.; magyarul lásd: Pető Andrea: *A társadalmi nemek és a nők története*. In: Bódy – Ö. Kovács: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 514–531 (ugyanott bőséges irodalom is).

gáló kutatásait⁴⁸ de az alapproblémák (például a retorikus elemek, illetve az emlékezet és az aktor kérdése) akár az alapvetően a társadalomtörténeti irányokhoz tartozó történeti földrajzi iskolában, sőt a várostörténetben és a gazdaságtörténetben is megjelennek. (Lásd McCloskey, Richard Rodger, a Lawton-Pooley szerzőpáros vonatkozó műveit, avagy a régióval szembeállított táji keretek előtérbe állítását a történeti földrajzban.⁴⁹)

⁴⁸ Brown, Peter: *A szentkultusz*. Budapest, 1993.

⁴⁹ Lásd erre: Kövér György: *A gazdaságtörténet-írás újabb útjai*. In: Bódy – Ö. Kovács: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 281–301.; Tímár Lajos: *A brit társadalomtörténet-írás*, id. mű; Lawton, Richard – Pooley, Colin G.: *David Brindley Liverpoolja, az 1880-as évekbeli városi társadalom*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 169–184.; Baker, Alan K. H.: *Megjegyzések a történeti geográfia és az Annales történeti iskola közötti kapcsolatokról*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 13–36.; Butlin, Robin A.: *Történeti földrajz, regionális identitás és a kulturális régiók összehasonlító elemzése*. In: Tímár Lajos (szerk.): *A brit gazdaság és társadalom a XVIII–XIX. században*. Debrecen, 1999. 209–221. Meg lehet itt említeni, hogy Peter Burke alapvető tanulmányában a posztmodern történetiszemlélet konkrét lecsapódása kapcsán az angol történészek közül különösen R. Price *Alabi's World* című művét, Jonathan Spence vágásos technikával készült feldolgozását vagy Norman Daviesnek a jelenből induló és visszafelé haladó elbeszélési technikával operáló Lengyelország történetét említi meg. Ehhez természetesen (a felsoroltakon kívül) számos egyéb szerzőt tehetünk hozzá, elég csak David Loewenthal és Raphael Samuel emlékeztetőtörténeti munkáira, A. Macfarlane történeti antropológiai indíttatású könyvére, Keagan és Cornelius Ryan hadtörténeti műveire (melyek a nagy stratégiák vagy hadszínterek és tábornokok/hadvezérek helyett sokkal inkább a közkatona mindennapjait, trivialisitását, naplóit, leveleit stb. helyezik előtérbe) vagy Karin Offen, P. Cornfield, C. Hull, L. Davidoff, Sue Morgan, C. Stedman Jones női történeti monográfiáira, tanulmányaira utalni. A. Munslow még említendő összefoglalásában a posztmodernhez legközelebb álló dekonstrukciós történészekhez sorolja például S. Lindquist *History Of Bombing* című művét is, amely a hagyományos elbeszélés technikát gyökeresen felrúgva különböző bekezdések (*entryk*) alapján rendez el anyagát, azaz a művet bárhol el lehet kezdeni olvasni, s többféle történet fut több szálon, ráadásul megbontva, egymás mellett. Ezzel a történeti valóság diszkontinuus, kaotikus voltát sugallja, s hogy a modernitás a haditechnika (bombázás) területén sem hozott újat, a nyugat-európai demokráciák a civil lakosság tömeges megszállását ugyanolyan legitimnek tekintették Koreában, Vietnamban, Jugoszláviában (korábban Japánban vagy Drezdában), mint Hitler és Mussolini Guernicában. (A svéd Lindquist műve angolul vált ismertté, s Munslow említi is csoportosításában, így tehát legitim az angol történetírásnál való megemléstése.) A legújabb – részben magyarul is megjelent – hasonló irodalomból érdemes megemlíteni a korábban már említett Norman Davies, Adam Zamoyski Orlando Figes műveit. Davies szintézisében (*The Isles*) az angol/brit történelem legalább négy – angol, skót, walesi, ír – különböző narratíva keretein belül jelenik meg, amelyek tudatosan szólnak szembe például a 19. századi, az angol szupremáciát hirdető és homogenizáló whig interpretációval. Zamoyski hadtörténeti indíttatású műve sok tekintetben érvényesíti a mikrotörténelem szempontjait, amennyiben jelentős szerepet kap benne az egyéni cselekvési lehetőségek bemutatása (ágencia) vagy az 1812-es hadjárat mindennapjainak, az eseményeknek a katonák vagy a polgári lakosság szemszögéből való bemutatása, a mikrotörténelem preferált forrásai – naplók, levelek stb. – alapján. Figes nagy visszhangot kiváltó munkája pedig a sztálini rendszer magánéleti vonatkozásaira összpontosít, itt is nagy szerep jut az egyéniségnek, s a rendszer egyik fő pillérének az emberek állandó gyanakvását, egymás szüntelen feljelentgetéseit, a besúgást tekinti. Nem kevés jelentőséggel bír, hogy a kultikus költő, Tvardovszkij – a dokumentumok szerint – egyenesen saját apját jelentette fel fiatal korában, saját későbbi karrierje érdekében. Lásd mindezekre: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: *A történetírás „nyelvi fordulata”*, id. mű; Ryan, Cornelius: *A berlini csata*. Budapest 1990.; Macfarlane, Alan: *Az angol individualizmus eredete*. Budapest, 1993.; Lindquist, Sven: *History of Bombing*. London, 2001.; Zamoyski, Adam: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Budapest, 2008.; Figes, Orlando: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London, 2008. (Első kiadás: 2007.); Davies, Norman: *The Isles. A History*. London, 1999. Az utóbbi két műhöz lásd:

Természetesen mindennek teoretikus megalapozására is kísérlet történik. Elég csak a történeti szubjektívizmust és relativizmust a referenciális realitással kibékíteni törekvő s egyfajta belső realizmust fogalmilag is megalapozni kívánó H. Putnam, valamint R. Evans és újabban A. Tucker műveire utalni.⁵⁰ De hasonló elméleti megközelítés jellemzi A. Munslow és Keith Jenkins munkáit is. Az előbbi külön folyóiratot működtet *Rethinking History*⁵¹ címmel e kérdések felszínén tartására és elemzésére, az utóbbi pedig a relativizmusból adódó elbizonytalanodás, illetve az ebből adódó erkölcsi relativizmus és nihilizmus vádpontjaira kíván választ adni.⁵² Értelmezése és érvelése szerint a történelem különböző szempontokból történő elmondásának álláspontja már csak azért sem egyenlő valamiféle újbarbársággal (mint ahogy ezt például Hobsbawm, P. Zagorin, de részben Georg G. Iggers is állítja),⁵³ mert a monolitikus és monologikus, tehát párbeszédképtelen ideológiákkal szemben a történelem polifón megközelítése dialóg, a különböző nézetek (a más-ság) párbeszédére, egymásmellettségére, a kölcsönös türelemre és toleranciára ösztökél, s ezzel nemhogy negligálja az erkölcsi szempontokat, de éppen hogy magasabbrendű etikát követel, illetve testesít meg.⁵⁴

Érdekes kategorizálást alakított ki a történeti munkákról legújabbban Alun Munslow,⁵⁵ bár az általa alkalmazott csoportosításban az időbeli/történeti szempont inkább alárendelt jelentőségű, s lényegileg az elméleti alapvetést szolgálja. Munslow szerint léteznek rekonsztrukcionista-empirista történészek, akik különösebb elméleti érdeklődés nélkül ragaszkodnak a rankei „*wie es eigentlich gewesen*” elvéhez, s naiv módon hisznek abban,

Szűjártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai*. Keszthely, 2011.

⁵⁰ Vö.: Putnam, Hilary: *Reprezentáció és valóság*. Budapest, 2000. (Eredeti kiadás: *Representation and Reality*. Cambridge, 1988. Putnam szintén amerikai szerző, de tevékenysége nehezen választható el az itt tárgyaltaktól. Mint ismeretes, a kilencvenes évek elején élénk vita bontakozott ki a *Past and Present* (és egyéb folyóiratok) hasábjain a posztmodernről. Ebben Lawrence Stone, Geoffrey Eley és P. Zagorin inkább a realista álláspontot, míg Gabriele Spiegel és Patrick Joyce inkább a relativizáló és a történetírói szubjektivitás szerepét hangsúlyozó posztmodern megközelítést képviselték. Lásd mindezekre Jenkins: *The Postmodern History Reader*, 239–383. (Uo. részletes irodalom is a kérdéshez.) R. Evans és A. Tucker munkássága kifejezetten az angol történetíráshoz kötődik, s a posztmodern szempontok részleges elismerése mellett sok tekintetben ragaszkodnak a történetírás racionalista, az objektív valósághoz kötődő, realista és rekonstrukcionista tradícióihoz. Mindennek részbeni lecsapódása a társadalomtörténeti kutatásokban a *History of Material Culture* című folyóirat (1997-től), amely a tárgyak – bútorok, öltözködési eszközök, ajándékok stb. – emberi, kulturális-antropológiai viszonyait vizsgálja. Lásd még mindehhez: Budd: *The Modern Historiography Reader*, id. mű; Tucker, Aviezer (ed.): *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. London, 2009.; Harvey, Caren (ed.): *History and Material Culture. (A student's guide to approaching alternative sources)*. London – New York, 2009.

⁵¹ Munslow, Alun: *Deconstructing history*. London-New York, 1997.; Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, id. mű; Jenkins – Morgan – Munslow: *Manifestos for History*, id. mű

⁵² Jenkinsre lásd különösen: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 154–157., illetve az ott megjelölt irodalmat; Jenkins, Keith: *Why history? Ethics and postmodernity*. London – New York, 1999.; Jenkins, Keith: *On 'What is History'? From Carr and Elton to Rorty and White*. London – New York, 1995.

⁵³ Lásd például Hobsbawm, illetve Iggers említett műveit.

⁵⁴ Egy újabb brit történeti szintézis írásának problémájához lásd: O'Leary, Paul: *Historians and the 'new' British history*. In: Lambert–Schofield: *Making history*, 215–226.

⁵⁵ Munslow-hoz lásd: *A forma fontosabb a tartalomnál. Interjú Alun Munslow angol történésszel*. (Az interjút készítette: Erős Vilmos) *Aetas*, 24. évf. (2009) 4. sz.190–198.

hogy az elsődleges források szigorú kritikája elég az objektív, megbízható ismeretekhez (Elton, G. Himmelfarb és mások). A történészek egy másik csoportja az ún. konstrukcionista csoport (*Annales*-iskola, Trevor Roper, N. Elias), amely elméletközpontú, modelleket alkalmaz, és a szociológiai módszerekkel a természettudományokhoz közelítené a történelmet. Munslow szimpátiája – úgy tűnik – leginkább a dekonstrukcionista történészeké (N. Z. Davis, R. Darnton, P. Burke, S. Lindquist, Walter Benjamin), akik Foucault és Hayden White nyomán tagadják a történelem tudományos voltát és a nagy narratívákat, s kifejezetten vallják annak irodalmias, fiktív, a valóságot alulról megközelítő jellegét. Munslow újabban felállított egy negyedik, magyar nyelvre nehezen lefordítható nevű kategóriát (*endist*), amelyhez tartozó történészek (K. Jenkins) a dekonstrukcionista irány leginkább radikális konzekvenciáit vonják le, s mélységesen szkeptikusak a professzió és ennek jövője iránt.⁵⁶

Mindezek konkrét lecsapódása az angol történetírásban is például a film, illetve irodalom és történelem (általában a történelem képi ábrázolása) szorosabb viszonyának vizsgálata, a populáris és vizuális kultúra előtérbe helyezése, az antropológiai szempontú vallástörténet, a mítoszok és a kollektív emlékezet, a környezet története, valamint a tengerentúli (azaz posztkoloniális) történeti narratívák újbóli felfedezése.⁵⁷

Jelentős hatást gyakorolt a történetírásra a Steven Greenblatt által reprezentált ún. „újhistorizmus” is,⁵⁸ amely a nagy eszmék vagy a társadalmi struktúrák helyett az irodalom mindennapjaira, például a befogadó közönségre, a reklámra, az ízlést meghatározó manipulációkra, a színházi praktikák világára, a könyvek esetében pedig például a paratextusokra összpontosít.⁵⁹ Hogyan lehet megvonni végül mindennek a konklúzióját, összes-

⁵⁶ Jenkinsstől legújabban lásd: Jenkins, Keith: *At the limits of history. Essays on theory and practice*. London – New York, 2009.

⁵⁷ Mindezekre lásd: Munslow: *The Routledge Companion to Historical Studies*, 183–185 (újhistorizmus), 199–201. (posztkoloniális történelem), 109–113. (film és történelem), 122–123. (gender); Dirlk, Arif – Bahl, Viray – Gran, Peter (eds.): Boulder – New York – Oxford, 2000.; Wesseling, Henk: *Overseas History*. In: Burke: *New Perspectives on Historical Writing*, 67–95.; Morgan, Sue (ed.): *The Feminist History Reader*. London – New York, 2006. Munslowhoz hasonló törekvéseket fogalmaz meg például: Deeds Ermath, Elisabeth: *The closed space of choice: a manifesto on the future of history*. In: *Manifestos for History*, 50–66.; Joyce, Patrick: *The gift of the past: towards a critical history*. In: *Manifestos for History*, 88–97. Megemlítendő még például elméleti szempontból: Southgate: *History: What & Why?*, id. mű; Southgate, Beverly: *What is history for?* London – New York, 2005.

⁵⁸ Az újhistorizmus bizonyos vonatkozásban a posztmodern szélsőséges relativizmusát kiegyensúlyozó, korrigáló álláspontnak is tekinthető. Bizonyosan az azonban az 1997-ben indult *History of Material Culture* című folyóirat, amely előtérbe helyezi a materiális kultúra, a tárgyak vizsgálatát, azaz nem elsősorban a külső referenciálitást megkérdőjelező szövegekre összpontosít, ugyanakkor (például M. Maussnak az ajándékozással összefüggő tanulmányaira visszanyúlva) a tárgyakban (viseletek, bútorok stb.) tetet öltő emberei viszonylatok kulturális kontextusok összefüggéseit vizsgálja. Lásd: Harvey: *History and Material Culture*, id. mű, Budd: *The Modern Historiography Reader*, id. mű

⁵⁹ Jelentősnek és fontosnak gondolom az angol historiográfiai és történetelméleti kutatásokat, amelyekről részben már esett szó (például az angolszász vita, illetve Collingwood kapcsán). Az ilyen jellegű kutatások itt is a 20. század első feléig nyúlnak vissza, első emblemikus alakjuk pedig G. P. Gooch, aki alapvetően még politikátörténeti szempontból rendezte el a 19. századi európai történetészeket. Szintén esett már szó H. Butterfield ilyen jellegű kiemelkedő munkásságáról, akinél (Collingwooddal párhuzamban) inkább a szellem- és eszmetörténeti elemek dominálnak. Jelentősek és fontosak a háború után például Fussner és Antonia Grandsen munkái is. Az előbbi különös gondot fordít az intézményesülésre, s a 19. századi professzionalizmus előképét látja sok

ségében hogyan viszonyul például a huszadik századi angol történetírás a korabeli nyugat-európai és amerikai tendenciákhoz? Mindenekelőtt le lehet szögezni: – ahogy erről már szó esett – több területen megszűnt ennek követő jellege, s például a történetelmélet területén jelentős, sőt alapvetően önálló teljesítményekről beszélhetünk. Különösen érdekes az angol ún. neoidealizmus jelensége (Collingwooddal az élen, de H. Butterfieldet vagy az autonomista pozíció egyéb képviselőit is említhetjük), hiszen az jelentősen ellentmond az angol gondolkodás praktikus, „józan ész”-en alapuló voltáról rögzült sztereotípiának. De alapvetőnek és teljesen újszerűnek tekinthető a brit marxizmus, a *Past and Present*, illetve az ehhez köthető társadalomtörténeti irányzat is, amely az *Annales*, a *New History* vagy a *Geschichte und Gesellschaft* mellett (azokkal együtt) a legjelentősebb, a történetírás modernizálását, modern társadalomtudománnyá való tételét célzó irányzat volt a huszadik században. Legalább ilyen súlya van mindamellett az autonomista pozícióhoz köthető, általunk elemzett eszmétörténeti iskolának/iránynak is, amely szintén számos párhuzammal rendelkezik az Amerikai Egyesült Államokban vagy Németországban (*Begriffsgeschichte*). Mindkettő alapvető újszerűsége, hogy leszámol a hagyományos politikai eseménytörténettel, s bár alkalmanként igen eltérő ideológiai alapállásból, ám lényegileg mindkettő elemző, fogalmakat vagy modelleket alkotó, elméletileg igen érzékeny és igényes, „modern” historiográfia⁶⁰ számára tör utat. Ezekhez képest is új pozíció azonban az angol történetírásban/történeti gondolkodásban heveny módon jelenlévő, „posztmodern” felfogás,⁶¹ amely a modernitás szűzséből és tudományfelfogásából kiábrándulva, de azt mindenképpen megkérdőjelezve, a konkrét empirikus kutatásokban inkább a történeti antropológiai szemszöveget érvényesíti (legújabbban akár a hadtörténeti kutatásokban is).⁶² Mindezekhez képest minősíthető kissé – stílusosan – „old fashioned”-nek a (változatlanul virulens) hagyományos, sőt már-már ortodox politikátörténeti orientáció, amely persze nagy harcokat folytat korábbi vezető pozíciójának megőrzéséért, s mindebben nem ritkán a szélesebb közönségtől is jelentős támogatást kap. De ez sem pusztán angol jelenség.

vonatkozásban a 16–18. századi angol történetírásban. Az 1980–1990-es években változatlanul igen erős az angol történetírás historiográfiai érdeklődése, amit aláhúznak és bizonyítanak a korábban már említett viták is, például a *Past and Present* hasábjain. Ebben a korszakban J. Burrow, M. Bentley, D. Cannadine, újabban A. Grafton kutatásai említhetők elsősorban. M. Bentley-nél különösen erős a társadalomtörténeti érdeklődés, s a historiográfiai folyamatból az angol történetírás fejlődésében, „modernizálódásában” leginkább ezeket a mozzanatokat emeli ki. Jelen van a posztmodern szemlélet is, különösen Beverly Southgate, A. Munslow, K. Jenkins, részben Peter Burke idézett munkáiban. Velük szemben például Evans a realisabb történetszemlélet mellett tör lándzsát, s egyfajta köztes álláspontot foglal el az újabban igazán jelentőssé vált A. Tucker. A legutóbbi idők historiográfiai irodalmából kiemelkedik *The Modern Historiography Reader* című munka. Lásd mindehhez: Erős: *A történetírás-történet paradigmái*, id. mű; Gransden, Antonia: *Historical Writing in England c. 550–c.1307*. London – New York, 1996., illetve a fenti szerzők korábban már említett munkáit.

⁶⁰ A modernizálódáshoz az angol történetírásban lásd különösen: Bentley: *Modernising England's Past*, id. mű

⁶¹ Vö.: Munslow, Alun: *The future of history*. London, 2010.

⁶² Lásd: Veszprémy László: *A helyét kereső hadtörténetírás. Nemzetközi és hazai tapasztalatok*. Aetas, 25. évf. (2010) 4. sz. 28–38.